

ИЗ ЛЕКСИКАТА НА РАННАТА СЛАВЯНСКА ХИМНОГРАФИЯ

(Съществителни имена със суфикс -аръ)

Ценка ДОСЕВА (София)

Имената със суфикс -аръ със значение на лице в ранната славянска химнография и по-конкретно в минейните ръкописи не са многобройни.¹ Наставката -аръ в славянските езици е от чужд про-

¹ Тези наблюдения са продължение на поредица от статии, посветени на лексиката на ранната славянска химнография; вж. напр. по-новите: Ц. Досева. Преславска лексика в ранни славянски минейни преписи (*nomina loci* на -ище). — В: Преславска книжовна школа. Т. 10. Шумен, 2008; Из лексиката на ранната славянска химнография (названия за облекло). — В: Пъкниче мало Георгио. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д-р Георги Попов. София, 2010; К изучению лексики древнейшей славянской гимнографии (жрътвище – капище – сватвище – трубенище). — В: Проблеми на балканското и славянското езикознание. Велико Търново, 2010; Из лексиката на ранната славянска химнография (съборнице и съньмнице). — В: Славяните и техните контакти. София, 2010; Из лексиката на ранната славянска химнография (имена на -анинъ) (-анинъ, -кининъ). — В: Преславска книжовна школа. Т. 11. Шумен, 2010; вж. също Кривко, Р. Славянская гимнография IX–XII вв. в исследованиях и изданиях 1985–2004 гг. — В: Wiener slavistisches Jahrbuch. Band 50. Wien, 2004. Прави се съпоставка с лексиката на класическите старобългарски паметници (КСП); с текстове от старобългарския период, съхранени в по-късни преписи, напр. източнославянски ръкописи от XI в. — освен минеи прегледани са евангелия: Остромирово, Архангелско, Туровски евангелски листове; псалтири — Евгениевски псалтир, Чудовски пс., Псалтир на Бичков; Изборниците от 1073 и 1076 г.; 13 слова на Гр. Богослов, Пандекти на Антиох, Синайски патерик, Златоструй на Бичков, Житие на Кондрат, Житие на Текла, Лист на Викторов (вж. напр. Corpus of Old Slavic Texts from XIth Century, Sofia-Trondheim, rosa.hf.ntnu.no/hf/slavic_corpus); с южнославянски ръкописи — среднобългарски и сръбски (химнографски и др.) и т. н. Данните от КСП и съкращенията на паметниците са по СтСл. Проучени са МинIX— 176 листа, МинX— 127 л., МинXI— 173 л., Дубр — 15 л., Ил— 147 л., Пут— 135 л., МинXII— 303 л., МинII— 218 л. и др.

изход². Думите на -аръ в КСП означават лице според неговата професия, постоянно занятие. Те са мотивирани от съществителни, които показват обекта на действието³. В историята на славянските езици и по-специално в историята на българския език наставката -аръ образува и редица жителски имена⁴, които са производни предимно от географски термини или ботанически названия⁵.

В КСП има 8 имена на -аръ със значение на лица от м. р.⁶: винаръ, вратаръ, врътоградаръ, грънчаръ, клемтаръ, ключаръ, мъттаръ, тыбаръ. Спо-

Към основните източници се отчитат и тези от различни издания, а също минеи от 13 в.: напр. Зогр 88, Брат, Мин 113 и др. (вж. Съкращения). След лексемите се посочват словоупотребите; при цитиране на песните следват съответните тропари, напр. п. 3, 1 — песен трета, първи тропар. Използвани са съкращенията: к. — канон; п. — песен, бог — богородичен, гр. — гръцки. Гръцките съответствия са предимно по изданията на Ил, МинХII, МинII, гръцки печатни минеи и др.

² „Это — лат. — *āgius*, распространившееся благодаря заимствованию слов, обозначающих профессию, в греческом, кельтских, германских и, через посредство германских, в славянских языках...“ (Мейе 1951, 298—299). „Тази наставка, както е известно, ако и заета в праславянско време от латинско-немски, е отдавна присвоена в славянските езици“ (Леков 1958, с. 25).

³ Цейтлин 1977, с. 120.

⁴ Дуриданов 1970, 863—869.

⁵ Т. е. от такива съществителни, които означават вида на географския обект или някакъв негов характерен признак. И. Дуриданов привежда местни (предимно селищни) имена в топонимията от основи на -ар-: Брегаре, Бро-чаре, Букарите, Доларе, Мрътвичаре, Осенарите, Осоярска, Поточарка, Рекарци, Скалари. Този непродуктивен словообразувателен модел обхваща различни райони на Северна и Южна България, като известна концентрация се наблюдава в Кюстендилска област. Същият модел не е чужд и на други южнославянски езици, например на сръбски и хърватски. Моделът е много продуктивен в словенски. Изходна точка за развитие на тези жителски имена „ще са станали такива съществителни, които са загатвали в семантиката си връзка с определено място, където се е упражнявало съответното занятие, като например стбълг. *врътоградаръ* ‘градинар’ (от *врътоградъ* ‘градина’)“ (Дуриданов 1970, с. 868).

⁶ Р. М. Цейтлин посочва, че при заемките *каesarъ*, *цесаръ* „на славянской почве суффикс... может быть выделен лишь этимологически. Правда, на фоне славянских образований на -аръ он может быть выделен „вторично““. Возможно, поэтому включает данные слова в группу производных на -аръ Й. Курц“ (Цейтлин 1977, с. 119). Срв. също в Супр заемките *сакеларин*, *сакеларъ* ‘ковчежник’ и *капнкларин* ‘тъмничар’. „Кроме слова *вратарница* в языке СП (старославянских памятников — бел. Ц. Д.) нет производных от существительных на -аръ. Все особенности слова на -аръ в СП говорят о том, что

ред А. Азарх през древноруския период този словообразувателен тип е характерен „для „книжно-письменного языка“⁷.

В съвременния български език моделът с форманта *-ap* за личните съществителни е продуктивен, а също така в някои други славянски езици — полски, чешки, сръбски, хърватски, словенски, но в руски език е непродуктивен. Наставката *-ap* се отличава с особена продуктивност в разговорния български език⁸.

Следващата таблица показва разпределението на имената по минеи, като са представени и заемките.

данный тип в СЯ (старославянском языке — бел. Ц. Д.) не был продуктивным, ряд слов, к нему относящихся, не пополнялся новыми словами и отличался известной ареальной ограниченностью и архаичностью, слова данной модели характерны для евангельских рукописей СЯ“ (Цейтлин 1973, с. 422).

⁷ Азарх 1984, с. 89; вж. и Воронцова 1954. В древноруски език „с суфф. *-арь* имеется несколько наименований лиц по отношению к названному в основе предмету как объекту воздействия или орудию, а также общему недифференцированному отношению — *пушкарь, уスマрь, келарь, ключарь, мытарь, псарь*“ (Суф. словообр., с. 47). „Тенденция к замене имен на *-арь* синонимичными образованиями с более продуктивными словообразовательными формантами отмечается в древнерусской письменности XII—XIV вв.“ (Иорданиди, /1985 с. 250). В старобелоруските паметници са намерили място единични образования със суфикс *-арь* от глаголни основи — *пекарь, лекарь (лѣкарь), писарь* (Суф. словообр., с. 67); също така единични съществителни от именни основи — *бондарь, золотарь, кухарь, гофтар* (гафти— вышивка), *пушкар, шинкар* (пак там, с. 74). В староукраинските паметници от глаголни основи: *лекар, писаръ, косар, пекар* (пак там, с. 90); от именни основи: *воротар, шинкарь, карчмарь, кухар* (пак там, с. 97). „Р. В. Железнова нашла в словарях современного русского языка (включая номенклатурные) всего около 80 слов на *-арь, -ар, -ярь*“ (цит. по Филин, Ф. П. Истоки и судьбы русского литер. языка. М., 1981, с. 48, който се позовава на Р. Железнова. Из истории личных имен с суффиксом *-арь* в русском литературном языке. АКД. М., 1974).

⁸ Вж. Радева, В. Българското словообразуване, С., 1987, с. 34.

Дубр Ил Пут МинІХ МинХ МинХІ МинХІІ МинІІ КСП

късецъкаръ	1		2		-	
касаръ			1		40	
ключаръ	3			1	1	
мъттаръ			1		78	
нотарь, ноутарь		1			-	
рътваръ	1	1			4	
садаръ		1			-	
цъкаръ	5	50	42	43	8	23
					97	20
						над 500

Ключаръ ‘лице, което пази, държи ключовете от нещо, страж’; гр. κλειδοῦχος.

В КСП е в Ас (1): *петра ключаръ*, гр. κλειδοφύλαξ. Петър Ключар — измъчван заедно с Ананий и др. по времето на имп. Диоклециан (284—305 г.) (вж. СтБР).

Ил, 16.I (Поклонение на веригите на ап. Петър), п. 9, рожъстко ти весть, 2. *Бжига ключара нѣсънаго цѣрствниа. ѩвързъ намъ чътоушили та. вѣріж на земли. и чъстънъти щѣлжючили ти вернгы. юже юси носилъ важемъ.*

Ил, 16.I, стѣн. гла. д. по. зъвантыи. Ты достонно камень нарече сѧ... тогда и *ключара та нѣсънъти вратъ. тако повелѣвъ ти ѩвръзати...*

Ил, 16.I, стѣн. гла. д. по. възнесъти. Ико върховъна прѣмоудръхъ апѣль. и *ключара нѣсънаго цѣрствниа. въсъхвалисъ та апѣ...*

МинІІ, 25.II, юца терасниа, п. и, въ пещь огњи, 2. *Свѧтителъстка ризоу дѣлъ твонхъ... гави сѧ цѣломоудрната ключаръ...*

Лексемата е в Изб1076 (2): напр. *нѣсънаго цѣрствниа ключаръ* л. 2010б2; ОЕ, Син пат; също в Стихирар 12 в., в Кормчая 1262 г. и др.⁹; в ГАМ; Ман *ключаръ* (на храма); Усп сб в Житие на Т. Печерски¹⁰.

⁹ Вж. СлДРЯ (IV, с. 224); СлРЯ (7, с. 183); Срезн (I, 2, 1231); Микл, с. 291; СЯС (15, с. 31); Дяченко, с. 253; Бончев, с. 233 — в Миней за януари; Даничич (I, с. 450). Срв. у Дал (II, с. 123) *ключарь* ‘духовное лицо, заведующее ризницей и церковной утварью’. В СРНГ (13, с. 324): Есть ли у ваших ворот приворотники, у замков *ключари* и крепки сторожи? (свадебн. приговор). Енисейская губерния, 1860.

¹⁰ Срв. *ключедѣржъца цѣтвію нѣномоу* (κλειδοῦχος) — в Житие на св. Методий (Усп сб, 105г20—21); *ключехранителъ* — Пролог, 14 в. (Микл, с. 291), също в Троянския дамаскин (Цейтлин 1977, с. 118).

Според Н. В. Чурмаева в руските грамоти и летописи се употребява *ключъникъ*, а „в памятниках до XIV в. ... отмечено только слово *ключарь*, причем все эти памятники церковного содержания“¹¹.

В БЕР (2, 489—490): *Ключар* ‘който държи ключ от склад; който държи ключове на тъмница’ (Грамада, Градево, Благоевградско; Обидим, Разложко; Бяла, Софийско); *ключарин* (Търновско), *ключарче* (малък, млад ключар), *ключарджийче* в нар. песен (Дядково, Станкедимитровско), ...*отключар* диал. ключар; ... *Ключаров* (Търново).

Мытарь ‘должностно лице, което събира данъци и мита в Юдея; митар’; гр. τελώνης.

В КСП лексемата е добре представена (78 употреби) — Зогр, Мар, Ас, Сав, Служ, Евх, Супр. В КСП със значение ‘митар’ е и *мътвоница* (3) — Служ, Евх; *мъздомица* (2) — Зогр.

В МинXI обаче *мътварь* е в съчетание — *мътварь вожествынын*.

МинXI, 16.XI. *стго ага оуғланста матъфәа. на стнв. гла. Е. П. радоун сәл. Радоун сәл словесъною небо ... въспнасающе страшъною съшъствию тъсть дхъвната. мътварь вожествынын. спасающиъ сәл прнвода оүмножению црствоутиюмоу хви спсеу...* В Зогр 88: *Раун се словесъною небо... мътварь вжтвнн ...* В Брат липсва стихирата.

Вж. напр. в МинXI, 16.XI, кондак, гл. 4 и прилагателното име, мотивирано от *мътварь*: *Мътварьскою нго ѿвъргъ...*

Лексемата е отбелязана в Изб1073 (2), Изб1076 (3), АЕ (12), ОЕ, Чуд пс (1) и др. Напр. в Изб1076: *Бъстенн акы мътварь. прнвѣгни акы блouдънын. 50об 9; илашн мътваря и блouдънааго сна. 201об 4.* В Миней R 4187: *блговѣстъннкъ ѿ мътварѣ бнвъ (л. 40 б). В Тип устав, л. 113: (о фарисен. и о мътвари. и въ понедѣльнѣ стго дхъ. и ѿ блouдънѣмъ снѣк. и о раславленїемъ.*

¹¹ Чурмаева 1964, 266—267. „С XIV в. жанровая дифференциация этих двух слов ясна: *ключарь* принадлежал языку церковной литературы, *ключник* — бытовой. Постепенно это привело к расхождению в значении (*ключарь* ‘духовное лицо, заведующее церковной утварью’, *ключник* — ‘эконом’ (пак там, с. 267). Според ЭССЯ (10, с. 49) *ключарь* „относительно позднее обозначение, главным образом книжного языка“.

Думата е добре позната на славянската ръкописна традиция¹². В древноруските паметници от XI—XIV в. се среща наред с *мътъникъ*¹³. За произхода на *мытарь* има различни мнения¹⁴.

В РРОДД, с. 261: *митар* остар. 1. ‘бирник или митничар в евангелска Юдея’ — Ив. Вазов 2. прен. ‘грешник’ — Влизай, човече. Какво стоиш там като *митаря* в храма божи! Ст. Дичев. В НГ (3, с. 97) *мытарь* — ‘който е приставен да зима мыто...’; *мытарница* — ‘место, дето варди мытарь, за да зима мыто’...; *мытарничка* — ум. ж. от мытарница. Думата е в новобългарските преводи на евангелието (Ев. от Матей)¹⁵.

¹² ГАМ, Берл. сб. (2), Пчела (1), Пролог 72, Ефрем (1), ЕфрС (2), Добром (6), КнИзб (4), Ват. (6), Усп сб, в Слово на Й. Златоуст; Герм сб (2) (в Мъчение на ап. Тома — *мытаре*) оконч. -е е по-нова езикова черта под влияние на говоримия език, вж. там коментара на с. 99; за мн. ч. на *мытарь* в историята на р. език вж. Иорданиди 1985. Лексемата е документирана в триоди — Шаф, Тип 137, Бит (Попов 1985, с. 219, 272, 275, 586). В Микл, с. 387; СлДРЯ (V, 83—84); Срезн (II, 1, с. 218).

¹³ Чурмаева 1964, с. 267; *мытьникъ* — „слово церковнославянское и пришло в литературный язык из книжного языка“ (пак там, с. 261). Сборщик мыта, в отличие от памятников ст.-слав. письменности, в которых он назывался *мытарь* или *мытоныцъ*, в древнерусской деловой литературе назывался *мытьникъ* (Лвов 1975, с. 264). Според П. Я. Черных к концу XVII в. исчезли из живой речи все представители этого гнезда (т.е. мытарь, мыто — бел. Ц. Д.), если не считать производных от книжного церковнославянского мытарь: мытариться — мучить, -ся, мытарство, мытарствовать и т. д. (...)(Черных 1956, с. 180).

¹⁴ Според Фасмер (III, с. 25) „возм., что это слав. новобразование от мыто или заимств. из д.-в.-н. (древневерхненемецкого — бел. Ц. Д.). Нет оснований предполагать заимствование из гот (ского)“, каквото е мнението на А. Преображенски. Срв. също: „Не е ясно дали старобългарската наставка -др -във винаръ, вратаръ, грънчаръ, ключаръ, врътоградаръ е пряка заемка от латинската наставка -agius или пък заемка от готската наставка -areis (срв. *мытарь* и гот. m *ötareis*), заимствана на свой ред от латински.“ (СтБЕ, с. 122). За митарите вж. у Дяченко: „Мытари пользовались большою ненавистью у своего народа, хотя были иудеи. Их уравнивали с язычниками и прелободеями (...) и смотрели на них как на великих грешников (...). Талмуд повелевает иудея, сделавшегося сборщиком податей, отлучать от того религиозного общества, к которому он принадлежал. Мытари должны были строить таможни, собирать подати, быть таким образом римскими экзекуторами, и поэтому они презирались своими соотечественниками...“ (Дяченко, с. 322). У Бончев (I, с. 288) (...) мн. им. *мытари* и -рѣ; *мытареначальникъ*, *τελωνάρχης* (...).

¹⁵ Иванова 2002, с. 422.

Ръ́барь ‘лице, което лови риба; рибар’, гр. ἀλιεύς.

В КСП *ръ́барь* (4), — в Зогр и Мар; *ръ́битвъ* (2), ἀλιεύς — Мар, Ас; *ловъцъ* (*ръ́баль*) — Ас, Сав.

Ил. 16.I, п. 1, лици на здрава, 2. Изъ глобиннти и любъкъ. огледалата петре члвкъ. приведе извървъшюю та ѿ *ръ́барь*. истинъ върховънаго всѣмъ огченниколъ...

В Евангелието привличаните към християнството се сравняват с уловени риби. На Петър, който е рибар, Иисус казва: „Не се страхувай, от днес нататък ти ще ловиш хора“ — Лука 5:10.

Пут, 8.V, канон на ап. Йоан Богослов, п. 3, огтвъръжни въ на-
чалъцъ, 1. О [тъ] *ръ́барь* *ловъцъ* члкнъ. и Богословъцъ въ прѣмѣдре
ншане. отъстѫпъ оча и мириска наимѣнна...¹⁶

Лексемата е в ОЕ, Чуд пс (3), Тур л (1) и др. Засвидетелствана е в Шест (1), ЕкзСл (1), Иезекиил (1), Пролог72, ГСинкел (1), ЕфрС (1), СтПр (1), Герм сб (3) (в Похвала за Й. Богослов от Й. Екзарх и др.); Усп сб (2). В Ман: *ловца ръ́барь* обрѣтше ловяща... (л. 105); в среднобългарски евангелия — Добрейшово, Стаматово, Врачанско, Добром (1), Ев Кохно¹⁷. В Тип устав, л. 119: *Белна кръста...* и показа отъ *ръ́барь* апостолъ. и отъ газыкъ моученкты. да молятъ за душа наша.

В Пут е зарегистрирана рядката лексема *ръ́битвъ* ‘рибар’ (в КСП в Мар и Ас). Възможно е в КСП тя да е диалектизъм¹⁸. В Пут,

¹⁶ В изданието на Пут — О <...> <ρ> *тъбаръ*; От [...] *тъбаръ ловъцъ* — ’Еξ ἀλιέων ἀλιεύς (Щеголева 2001, 144—145); О [тъ] *ръ́барь* *ловъцъ* члкнъ ... (Мурянов 1999, с. 174); в ръкописа началото на тропара не се чете добре. В МинХII на 27.20, както е отбелязано в речника към МинХII, *ръ́барь* не се открива; вж. *ръ́барьскою* МинХII, 4.13.

¹⁷ Според Н. В. Косек „форма *рыбарь*, видимо, более поздняя; она регулярно употребляется в тексте Кохно и Добрш (т.е. Добрейшово евангелие — бел. Ц. Д.) в соответствии с ловецъ в древнейших кодексах (ср. особенно Мф. I, 19)“ (ЕвКохно, с. 80). Вж. и Срезн (III, 1, с. 208); Микл (с. 809); СЯС (35, с. 655).

¹⁸ Вж. Цейтлин 1977, с. 119. „В древнерусском языке XI—XIV вв. ... в церковных памятниках как правило — *рыбарь*, *рыбитьвъ*, в летописях и грамотах — *рыболовъ*, *рыбникъ*“ (Чурмаева 1964, с. 269). „Пов. вр. л. не заимствовала ни одного из этих слов (т.е. *ръ́барь* и *ръ́битвъ* — бел. Ц. Д.), она, как видели, употребила слово *ръ́боловъ*, которое, наряду с *ръ́бникъ*, употребительно в оригинальных памятниках др.-рус. письменности“ (Лвов 1975, с. 168). В Срезн при *ръ́битвъ* е посочен Стихиар 1157 г., Житие на Конст. Философ, Златоструй 12 в. и др.; в Усп сб — *рыбнитвъ* (1).

8.V, II к., п. 8: *Ръбнтии тазтыкомъ. въвръгъ мрѣжка. въ глахиниoug
моръскоуј. и сѣть въвръгъ...*

В минеите се открива и ловъцъ ‘рибар’, напр. образно: *ловъца члѣчска, чловѣкомъ ловъца* (вж. контекста от Пут по-горе). Срв. и в МинХI, 30.XI, св. ап. Андрей, гл. Г. само. Брата петрова и хѣва оученика. *ръбамъ хѣтъца и ловъца члѣчска ... (чловѣкомъ сд. тип.)*; в сд. и тип. в контекста вм. *ръбамъ — и ръбнтиомъ.* МинХI, 14.XI, св. ап. Филип, стн. гл. Н. пош прѣславъно. О прѣславъно ѝоудо. иже ръбъти древле оулавляга апъ. *чловѣкомъ въвъ ловъца бопредъложенъ...* В МинХII, 13.XII, п. 4, любъке ради ѿе..., З: *Ловъченъ ръкънова моученничъною мрѣжею владыци* приходниши моудрааго еуѓенна оуловиенъ...

В СРНГ ръбарь 1. ‘рыбак, рыболов’. Новгородская губерния. (...) (35, с. 294). В съвр. руски ез. ръбарь устар. и прост. ‘рыбак’ (СРЯз, III, с. 743).

У Даниич (III, 67—68): *Рыбари* — мяесто код Комарана. В СтМл, с. 560: рибар, рибарка, рибарче, рибарница, рибарски, рибарство и др. с корен риб-. В БЕР (5, с. 244): ... и рыболов, рыболовец; фамилни имена: Рибаров, Рибарев, Рибарски (Русе, Видин, Г. Оряховица, Берковица, Калофер, Симитли, Боженци, Ботевградско). У Дюв (III, с. 2052): (...) и рыбак, -чка. В новобългарските преводи на евангелието (Ев. от Матей) *рыболовецъ, рыболовци алєеїс* (ръбаре Н. Рилски, ръбарин П. Сапунов)¹⁹.

Садаръ ‘лице, което сади, посажда нещо; създател, творец’, гр. футоурѹб .

Не се открива в КСП, но в тях е съществителното **садъ** ‘нещо посадено, разсад, растение’ Мар, Зогр, Супр, Рил, а също глаголът **садити** (7) — Зогр, Мар, Евх, Супр.

Путятиният миней предлага една употреба на даденото име.

Пут, 26.V, Канон за св. ап. Карп, п. 5, просвѣщенна ти Гн. 1. Ико садаръ прѣхѣтъ. показа людъмъ жиivotъно єдрѣко. иже прннимъ и живѣтъ... (в препис от 13 в. — *садителъ*, Срезн, III, 1, с. 239).

Думата не е документирана в лексикографските източници. В Срезн и Микл е посочен само Пут. В СЯС и СлРЯ лексемата отсъства.

В Мин. окт., 222, 12 в.: *Бжествъныи наркнес афономъ быс(ть) първо-
столъныи садаръ садовъ красъныхъ, воблжене* (гр. футоурѹб ) (СлРЯ,

¹⁹ Иванова 2002, с. 459.

23, с. 13). Садарь е засвидетелствано в ОЕ. Лексемата не е отбелязана у Дал, Фасмер, СРНГ.

В БЕР (5, с. 405, 411): *сад* диал. ‘новопосадено лозе; нещо новопосадено (лозе, черница и т. н.); ‘дърво, храст, пръчка на растение’ (Геров), ‘лозе допреди да дава плод...; градина’ (Ветрино, Продавийско), ‘посадище’ (Вердикал, Софийско); *садач* — ‘мъж, който сади нещо’; *садач* (с ударение на първата сричка) — Прилеп. В СтМл, с. 567 *садачъ, садачка*.

В минеите се открива и словообразователният синоним *садителъ*, който не е отбелязан в КСП.

МинХ, 7.IX. препразднъство ётъпа б҃ца. и ётго мїнка Созонта. гр. г.
ермъ. тако неплоды ∵ Днь прозявълъ еси (вм. есть). дѣтвънън жъзвълъ ѿ
негоже процъкъте цвѣтъ *садителъ* нашъ б҃ъ. лукавъната прозъжене оусъкага.
въсю блгстню ∵ В Зогр 88 и в Брат в същия контекст — *садителъ*,
също в Драг: Днѣ прѣзълъ юсть дѣтвънън жезълъ. ѿ негоже процъкъте
цвѣтъ. *садителъ* нашъ б҃ъ.

В Ил е с 3 употреби: 20.VII, л. 144v 3—4: добродѣтели же *садителъ* (пророк Илия); *садитела* чистотѣ 145r 11; чистотѣ *садителя* 146r 18-v1; съответно гр. φυτοκόμος, φυτουργός, φυτουργόν. В Празничен миней от РГАДА, ф. 381, № 130 — *садителъ*²⁰.

Ще разгледаме и лексемите *нотарь, кесарь, цѣсарь*²¹.

Нотарь, нутарь ‘писар’, гр. νοτάριος.

Лексемата не е засвидетелствана в КСП.

МинХ, 25.X. Стюю нутарю маркнана и мартиориа²².

²⁰ МинХII (т. I, с. 276). В ОЕ *садителъ* ‘сажающий что-либо, насадитель’. Срв. *садителъ* напр. в триоди — Жер, Орб (Попов 1985, с. 295, 297) и т. н. В Срезн (III, 1, с. 240) — само в контекста от МинХ, вж по-горе (*садовънникъ* — в грамоти и др.). В СлРЯ (23, с. 13) и: єнч и наслѣдънникъ *садителъ* разѹмънаго винограда (φυτουργός) — в Богословие на Й. Екзарх, 12—13 в.; Радуй ся, отче (Иоакиме), душевънаго рая *садителю* — ВМЧ, сентябрь.

²¹ Вж. бел. 6 по-горе.

²² Арх. Сергий посочва: свв. мучч. Маркіана и Мартірия *нотаріевъ*, ок. 355 г. в Царьграде (Сергий 1876, с. 283); сведения за мъч. Маркиан и Мартирий *нотарии* в месецословите (напр. в ОЕ, АЕ, Мстиславово и т. н.) са дадени у Лосева 2001 (с. 185). Като изследва агиоантропонимите в славянските езици и култури, И. В. Бугаева констатира, че „чаще встречается трехчленная структура агиоантропонима: чин святости + имя + дифференциатор. Первый компонент информирует, в каком чине прославлен

Кесарь, ка̄сар, Caesar ‘кесар, цезар; лице, което управлява; властител’.

Лексемата е в КСП с 40 употреби — ‘кесар, цезар, римският император’.

МинХII, 8.XII, II к., п. 1, [†]К побѣдъною, 3: Цѣльвъною благодатню оснѧеми. киifa въсѧлавънъи. **кесарь**. епафродитъ. сестенин и тоухнка и аполоса въсѧчъскъти страстни цѣломътъ присно.

Лексемата е документирана напр. в Чуд пс (4), Син пат (6), Рейм ев (1), ГБог, ОЕ и др.²³ В Берл сб (2); в Ват (1); в СтишПрIX (8). В новобългарските преводи на евангелието (Ев. от Матей) — **кесарь**²⁴.

В СРНГ липсва **кесарь**. В РРОДД (с. 202) **кесар** — книж. остат. ‘цар’ (...) Има и друга дума: божието — богу, кесаревото — **кесарю**. Д. Талев.

Цѣсарь, цѣсарь ’цар, владетел’; за Бога, владетел на Вселената, небесен цар, гр. βασιλεύς, αὐτοκράτωρ; също ’цар на всички, всичко’, гр. παῦβασιλεύς

В някои случаи латинската дума е заета и в старогермански (готски) и е трудно да се прецени дали заемката от латински в славянски (старобългарски) е пряка или пък е косвена, през германски

святой (мученик, великомученик, священномученик, страстотерпец, преподобный и т. д.). В качестве дифференциатора могут выступать различные номинаторы, указывающие на послушание или профессию при жизни святого (прп. Конон *градарь* ... прп. Макарий Соловецкий, *рыбарь...*)“ (Бугаева 2008, с. 67). Лексемата *нотарь* е отбелязана в Срезн в Мстиславово ев., *нугтарнн* — в Синайски патерик, *нугтар* — в Ефремовска кормчая — *Ноутаренъ...* (в Ряз. крм. *граматикомъ*, в Новг. крм. — *нотаремъ*) (П, с. 469, 477). В СлДРЯ (V, 434, 446): *нотарь* (8) Служебное лицо при храме в Византийской империи, ведавшее перепиской и следившее за соблюдением законов, касавшихся церковного имущества; служащий канцелярии — и в Лобковски пролог, 13 в., Т. Студит, 14 в. и др.; също *нотарии* (1) и *нутарь* (1). В СлРЯ (11, с. 430) *нотар* (*нутарь, инотарь, инеторъ*) 1. ‘писец, секретарь’ — с контекста от МинХ, ГАМ, 15 в. и др. В Микл, с. 455 — в пролози, минеи и др.; *Дяченко* (с. 357). У Фасмер (III, с. 85) „.... русск.-цслав. *нутарии* „*писарь*“ ... через ср.-греч. *νοτάριος*“.

²³ За разпространението ѝ в славянската книжнина вж. СлДРЯ (IV, с. 49); Срезн (I, 2, с. 1206); СлРЯ (7, с. 117). В СЯС (15, 21—22) **кесарь** и **кесаръ** ‘король, правитель, властитель’ — в Супр, в евангелия, апостоли, Методиев Номоканон.

²⁴ Иванова 2002, с. 413.

— напр. цѣсарь ... е от лат. Caesar или от латинската заемка от готски kaisar²⁵.

В КСП цѣсарь и цѣсаръ — с над 500 употреби.

Лексемата е добре представена в минеите (вж. таблицата в началото). В МинIX, X, XI, Пут лексемата е под титло. В Ил — само под титло и 1 случай — цѣсаре. Прави впечатление, че в МинII има само несъкратени словоформи. В МинXII — цѣсарь, като под титло са 5 лексеми²⁶.

Цѣсарь, цѣсаръ, цѣсаръ е с широко разпространение в славянската книжнина²⁷.

В РРОДД, с. 554: (...) Заженил се цесаря за девойка мънина. А. Карадийчев. В българската топонимика²⁸: цѣсарска вода, цѣсарско село, цѣсарекъ градъ, цѣсарекъ дроумъ, цѣсарекъ кладязъ, цѣсарекъ лазъ, цѣсарекъ стояденьци, цѣсаричино.

В минеите е документирано и производното съществително — цѣсарница (обикновено под титло, цѣца) — Пут (1), Ил (7), МинIX (2), МинX (1), МинXI (7), МинXII (3); в КСП е с пет употреби.

Прави впечатление редкият композит вѣсѧцѣсарь.

Вѣсѧцѣсарь, вѣсѧцѣсаръ ‘цесар на всички; този, който царства над всички’ (за Бога), гр. παμβασιλεύς.

²⁵ СтБЕ, 121–122.

²⁶ Думата е отбелязана също така в Драганов миней — в Служба на св. Ив. Рилски, 19.X и в Служба на св. цар Петър — Иванов 1970, с. 364, 365 (2), с. 387, 388 (2), 389 (2); в Мин 316 и др. В АЕ (55) (цѣсарнградъ 2), Изб1073 (63), Изб1076 (14), Бич пс (8); Чуд пс (83), Рейм ев (2). В ОЕ (с. 916) цѣсарь, цѣсарнградъ. Според А. С. Лвов: „Только книжными, или старославянскими следует признать в составе Пов. вр. л. (Повести временных лет — бел. Ц. Д.) такие слова: ...цѣсарь, цѣсарство, Цѣсарнградъ...“ (Лвов 1975, с. 252).

²⁷ Вж. напр. СЯС (49, с. 840). В КлОхр (22–23), ПрКозма (21), Шест (27), Бог (14), Иезекиил (много), Пчела (72), Пролог 72, Жития К. и Мет., Ефрем, ГСинкел, Бог (14), ЕфрС (93), СтПр (много), Добром (2), Йов (11), Берл сб, Герм сб, СтишПрIX и СтишПрХ, КнИзб (33), ХомЕпиф, Книга 12 пророчи, Скал (5), Ист. палея, Златостр. (1), Ват (31), Битолски надпис на Иван Владислав, Надгробен надпис на чъргубиля Мостич от Преслав (СтБР, II, с. 1181); вж. и Христоматия по историческа граматика на българския език. Текстове от XII до XIV в. С., 1987; Иванов 1970 и т.н.

²⁸ Тасева, Л. Българска топонимика от гръцки и сръбски средновековни документи. С., 1998, 277–278.

Ил, 15.VIII, п. 4, *ненслѣдънъ бѣжн*, 1. Чюдо вѣ зърѣтн. нѣо сѣто *всесѣю*.
Аховъноу страшъноу...

МинХII, 18.XII, стихира, гл. 1, под. прѣхвалнн м. Крѣвъмн... Богоу
всесѣцарю прѣдъстота... В Т: *всѣхъ црю*.

МинХII, 27.XII, п. 9, исана ликоун. Ты страстн...и нѣинѣ. прѣблажене.
прѣдъстота *всесѣарю* моудростню и благодатню поюциага... В Т — *вс-*, -*цр-*,
Н — *всѣхъ црю*²⁹.

Срв. в КСП композити с първи компонент *вѣс-*: *вѣсевладыка* Евх
(1), *вѣседръжителъ* (28) — Евх и Супр³⁰.

В Срезн (I, 1, с. 471) *вѣсѣкарь* — в Миней за март и ПВЛ. В
Микл — *вѣсѣаръ*, без примери. Лексемата е в Лаврент. летопис 1377
г., Генадиевската библия³¹. Срв. напр. в Тип устав *вѣсѣкарица* (за
св. Богородица): *Богородицѣ. вѣсѣкарица.* простославънънхъ похвало...
125об7; също 124об19—20³².

И така тези наблюдения могат да се окажат полезни при работа
с химнографски текстове. Не веднѣж е изтѣквано, че ранната славянска
химнография е важен източник като фонд за уточняване на
лексиката на старобългарския език, като извор за историческата
лексикология и лексикография, като свидетелство за наличието на
интересни архаизми и неологизми в различни по жанр песнопения.

²⁹ Лексемата погрешно е посочена на 27. 44 в речника към МинХII
вм. на 27. 42.

³⁰ От 14 композити на *вѣс-* — в КСП хапаксите са 11, от които 8 — в
Супр и 3 в Евх (вж. СтСл), „В ст.-сл. композитах на *вѣс-* — первая часть
сложения сохраняет свое семантическое содержание в значении слова в це-
лом. Она означает полноту (без изъяна, целиком) того, что выражено вто-
рым компонентом сложения. В ЦП (церковнославянских памятниках —
бел. Ц. Д.) постепенно развилось второе значение *вѣс-* — в сложных словах:
значение усиления вообще, аналогичное сложениям на прѣ-“ (Цейтлин
1977, с. 230).

³¹ Вж. СлДРЯ (II, с. 280); СлРЯ (3, с. 134).

³² Композитите на *вѣс-* — за лица са разпространени в химнографията.
Например *вѣсѣнѣцъ* МинIX, МинХ, МинXI, МинII, *вѣседръжителъ* Пут, Ил,
МинХ, МинXI, МинХII, МинII, *вѣседѣтель* Пут, Ил, МинIX, МинХ, МинXI,
МинХII, *вѣсезнжителъ* МинIX, *вѣсесѣдѣтель* МинIX, МинХ, *вѣсетворъцъ* Пут,
вѣсешедрнтель МинIX, *вѣсѧдъцъ* Ил, МинХII.

ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИЗДАНИЯ

- Азарх 1984:** Азарх, Ю. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка. Москва, 1984.
- Берл. сб.:** Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева. Берлински сборник. София — Виена, 2006.
- Бугаева 2008:** Бугаева, И. В. Агиоантропонимы в славянских языках и культурах. — В: Изучавање словенских језика, књижевности и култура као инословенских и страних. Зборник реферата. Београд, 2008.
- Ват.:** Кръстанов, Тр., А. — М. Тотоманова, Ив. Добрев. Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. в палим-сестен кодекс Vat. Gr. 2502. София, 1996.
- Воронцова 1954:** Воронцова, В. Образование существительных с суффиксом -тель в древнерусском языке. — Труды Ин-та языкоznания АН СССР, 1954, т. 5.
- Герм сб:** Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. София, 2006.
- Г. Синкел:** Тотоманова, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София, 2008.
- Добром.:** Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. Подготви за издаване Б. Велчева. София, 1975.
- Дуриданов 1970:** Дуриданов, И. Един непознат словообразователен тип в българските жителски имена на -ар (с успоредици от другите южнославянски езици). — Известия на Института за български език, кн. XIX. София, 1970.
- Ев. Кохно:** Коссек, Н. В. Евангелие Кохно. Болгарский памятник XIII в. София, 1986.
- ЕкзСл:** Д. Иванова-Мирчева. Йоан Екзарх Български. Слова. Т. I. София, 1971.
- Ефрем:** Предраг Матеич. Българският химнограф Ефрем от XIV век. Дело и значение. София, 1982.
- Златостр.:** Малинин, В. Исследование Златоструя по рукописи XII в. СПб., 1910.
- Иванов 1970:** Иванов, Й. Български стариини из Македония. Фототипно издание. София, 1970.
- Иванова 2002:** Иванова, Д. Традиция и приемственост в новобългарските преводи на евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002.

- Иезекиил:** Тасева, Л., М. Йовчева. Книга на пророк Иезекиил (= Старобългарският превод на Стария завет. Т. 2). София, 2003.
- Изб1073:** Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). В три тома. Под общата ред. на акад. П. Динеков. Том 1. Изследвания и текст. Текста подготвиха Р. Павлова, Ц. Ралева, Ц. Досева. София, 1991. Т. II. Речник-индекс. София, 1993.
- Изб1076:** Голышенко, В. С., В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедова. Изборник 1076 г. Москва, 1965; Изборник 1076. Второе издание, перераб. и дополненное. Т. I — II. Изд. подготовили М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Голышенко. Под ред. А. М. Молдован. Москва, 2009.
- Ил:** Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. Москва, 2005; вж. и Древнейший славянский богослужебный сборник „Ильина книга“. Факсимильное воспроизведение рукописи. Билинearerно-спатическое издание источника с филолого-богословским комментарием. Подготовил Е. М. Верещагин. Москва, 2006.
- Иорданиди 1985:** Иорданиди, С. Формы именительного множественного существительных типа *горожанинъ, родитель, мытарь* в истории русского языка. — В: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1982. Москва, 1985.
- Ист. палея:** Станков, Р. Лексика Исторической Палеи. Велико Търново, 1994.
- Йов:** Христова-Шомова, И. Книга Йов с тълкувания в славянски превод (по Владиславовия препис от 1456 г., ръкопис № 4/14 от сбирката на Рилския манастир). София, 2007.
- Книга 12 пророци:** Златанова, Р. Старобългарският превод на Стария завет. Т. I. Книга на дванадесетте пророци с тълкувания. София, 1998.
- Книзб:** *Кънажин нэворънкъ за възпнтанне на канарѣнкина* издаден от Уилям Р. Федер. Т. I — II. Велико Търново, 2008.
- Лвов 1975:** Львов, А. Лексика „Повести временных лет“. Москва, 1975.
- Леков 1958:** Леков, Ив. Словообразователни склонности на славянските езици. София, 1958.
- Лосева 2001:** Лосева, О. Русские Месяцесловы XI—XIV вв. М., 2001.
- Ман:** Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах. Подготовка текстов М. А. Салминой. Словоуказатели О. В. Творогова. София, 1988.

Мейе 1951: Мейе, А. Общеславянский язык. М., 1951.

Мин IX, Мин X, Мин XI: Служебные миине за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г. Труд И. В. Ягича. Санктпетербург, 1886 (Памятники древнерусского языка. Т. I).

Мин XII: Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember. Nach den slavischen Handschriften der Rus' des 12. und 13. Jahrhunderts. Historisch-kritische Edition. Teil. 1: 1. bis 8. Dezember. Hrsg. von H. Rothe u. E. M. Vereščagin. Opladen, 1996; Teil 2: 9. bis 19. Dezember. Hrsg. von H. Rothe und E.M. Vereščagin. Opladen, 1997; Teil 3. 20. Bis 24. Hrsg. Von H. Rothe. Opladen-Wiesbaden, 1999; Teil 4. 25. bis 31. Hrsg. von H. Rothe und E. M. Vereščagin. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006; Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember. Slavisch – griechisch – deutsch. Bearbeitet von D. Christians. Wiesbaden, 2001.

Мин II: Rothe 2003: Gottesdienstmenäum für den Monat Februar. Auf der Grundlage der Handschrift Sin. 164 des Staatlichen Historischen Museums Moskau (GIM). Historisch-kritische Edition. Teil. 1:1 bis 9. Februar. Hrsg. von H. Rothe. Paderborn, 2003. Teil.II. 10. Bis 19. Februar. Hrsg. von H. Rothe. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006. Teil. III. 20. Bis 29. Februar. Hrsg. von D. Christians u. H. Rothe. Paderborn, 2009.

Мурянов 1999: Мурянов, М. Путятина минея на май (1—9 мая). — Palaeoslavica 1999, VII.

Попов 1985: Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — Кирило-Методиевски студии, кн. 2. София, 1985.

Пролог 72: Десподова, В. и др. Пролог бр. 72. Скопје, 2006.

Пут: Новгородская служебная минея на май (Путятина минея). Текст. Исследования. Указатели. Изд. подг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск, 2003.

Рейм ев: Ротт-Жебровский, Т. Кирилловская часть Реймского евангелия. Лингвистическое исследование. Lublin, 1985.

Сергий 1876: Полный месяцевслов Востока. Том II. Святой Восток. Архимандрита Сергия. Москва, 1876.

Син. пат. Синайский патерик. Изд. подг. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, Москва, 1967.

Скал: Nowak, R., W. Veder. The Protopaterikon scaligeri. — Полата книгописъная. 1985, № 12.

- СтишПролIX:** Петков, Г., М. Спасова. Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове, лексикален индекс. 1. Месец септември. Пловдив, 2008.
- СтишПролX:** Петков, Г., М. Спасова. Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове. Лексикален индекс. Том II, месец октомври. Пловдив, 2009.
- СтПр:** Павлова, Р., В. Желязкова. Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 г. Велико Търново, 1999.
- Суфф. словообр.:** Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV—XVII вв. Отв. ред. В. И. Борковский. Москва, 1974.
- Тип устав:** Типографский устав. Устав с кондакарем конца XI — начала XII века. Под ред. Б. А. Успенского. Т. III. Наборное воспроизведение текста, составление словоуказателя и текстологический комментарий С. В. Петровой. Палеографический комментарий В. С. Голышенко. Москва, 2006.
- Усп сб:** Успенский сборник XII — XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под ред. С. И. Коткова. Москва, 1971.
- ХомЕпиф:** Иванова-Мирчева, Д., Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. София, 1975.
- Цейтлин 1973:** Цейтлин, Р. Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка (их семантика и стилистические функции). — Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Варшава, август 1973. Доклады советской делегации. Москва, 1973.
- Цейтлин 1977:** Цейтлин, Р. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X — XI вв. Москва, 1977.
- Черных 1956:** Черных, П. Очерк исторической лексикологии. Древнерусский язык. Москва, 1956.
- Чурмаева 1964:** Чурмаева, Н. В. Существительные с суффиксом -арь со значением действующего лица в древнерусском языке XI—XIV вв. — В: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. Москва, 1964.
- Щеголова 2001:** Щеголова, Л. Путятина минея (XI век) в кругу текстов и истолкования. 1 — 10 мая. Москва, 2001.

РЕЧНИЦИ

- АЕ:** Славова, Т. Речник на словоформите в Архангелското евангелие от 1092 г. София, 1994.
- Бич. пс.:** Христова, В. Бичковски псалтир. Текст. Индекс на словоформите. — Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“, ФСФ. Езикознание, том 79, 2, 1985. София, 1991.
- Бог:** Des HL. Johannes von Damaskus in der übersetzung des Exarchen Johannes. 4. Band. Index... von R. Aitzetmüller. Freiburg, 1983.
- Бончев:** арх. Бончев. Речник на църковнославянския език. Ч. I. А—О. София, 2002.
- ГАм:** Истрин, В. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Том III. Греческо-славянский и славяно-греческий словари. Ленинград, 1930.
- ГБог:** 13 слова на Григорий Богослов (индекс). Картотека на Лингво-текстологичната лаборатория при Катедрата по руски език, ФСФ, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“.
- Дал:** Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I—IV. Москва, 1978—1980 (репринт).
- Даничић:** Даничић, Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. I—III. Београд 1863—1864 (репринт 1975).
- Дубр:** Дубр: Das Dubrovskij Menäum. Edition der Handschrift F.n.36 (RNB) besorgt und Kommentiert von M. F. Murjanov, herausgegeben von H. Rothe. Opladen, Wiesbaden, 1999.
- Дюв:** Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати А. Дювернуа. Вып. I. М., 1885; Вып. III. Москва, 1887.
- Дяченко:** Протоерей Г. Дяченко. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). Репринт. Москва, 2007.
- ЕфрC:** Paracensis die altbulgarische übersetzung von werken Ephraims des Syrers. 5 Band. Her. von R. Aitzetmüller. Freiburg, 1990. (Monumenta Linguæ slavicae dialecti veteris). T. XXVIII (XX,5).
- Жития К. и Мет.:** Христова, В. Индекс на словоформите от Пространните жития на Кирил и Методий. — Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“, ФСФ. Езикознание, т. 77, 1, 1983.
- Кл Охр:** Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. София, 1994.